

A FELVILÁGOSODÁSBÓL A ROMANTIKÁBA

A NYELVÉSZETI KUTATÁSMÓDSZERTAN VÁLTOZÁSA

C. VLADÁR ZSUZSA

1. Bevezetés

A 18. század végének, a 19. elejének magyar nyelvészeti munkáit olvasva szembeötlő, hogy ezek a művek milyen különböző kutatási módszertannal készültek. Bizonys munkák jól szerkesztett, világosan áttekinthető, rendszerező és rendszerezett jellegűek, míg másokban kimerítően sok adat, részletgazdag megfigyelések vannak, nehezen áttekinthető zsúfoltsággal. Ezek a benyomások nem mutatnak összefüggést azzal, hogy mai megítélésünk szerint helyes vagy helytelen eredményre jutottak-e a szerzők, például a finnugor nyelvrokonság irányába vagy másfelé kutatták-e a magyar nyelv kapcsolatait stb., sőt a maguk korának ítélete akár ellentétes is lehetett a maival.

A tudománytörténet számára azonban az a fontos, hogy a munkákat a maguk korában értsük meg, és ahhoz viszonyítsuk; ne a mai szemszögből tekintünk vissza rájuk. A mai tudásunk és értékrendünk visszavetítése a múltba csalóka lehet, és a lineáris és kumulatív tudományfejlődés csapdájába eshetünk. Ehelyett arra szeretnénk választ keresni, hogy az adott korban milyen fogalmakkal írták le a vizsgálatuk tárgyát, milyen magyarázati módokat fogadtak el, milyen adatok álltak rendelkezésre, miféle irányultságú volt a gondolkodás.

Érdemes tehát a kor nyelvészeti munkáit kutatómódszertani szemszögből is részletesen megvizsgálni: milyen módszertant használtak, valóban kimutatható-e eltérés; ha igen, ezek minek tulajdoníthatók. A korszak a felvilágosodás és a romantika korszakhatára, így feltehető, hogy ha vannak eltérések, ezek összefüggést mutatnak a váltással. Ehhez először röviden tekintsük át két korszak közti módszertani különbségeket!

A felvilágosodásra a racionális gondolkodás jellemző, a deduktív szemlélet, ahol a kategóriák eleve adva vannak, és az univerzális elvekből lehet levezetni az egyedit. A fogalmak pontosan definiáltak, az elemek határai világosak és tiszták. A nyelv különösen fontossá válik, Lavoisier 1787-ben a kémiai nomenklatúra kapcsán a jól szerkesztett, a fogalmak rendjét követő terminológia fontosságát hangsúlyozta. A nyelvészetben ennek a karteziánus szemléletnek a terméke a racionalista nyelvészet (Port Royal grammatika). Nem véletlen, hogy később a generatív grammatikai irányzat is a Port Royal-grammatikában vélte megtalálni a maga elődjét. Ez a kor a modern értelemben vett tudományosság megszületésének ideje: a logikus magyarázatok keresése, a pontosság, az ellenőrizhetőség követelményének megjelenése. (Részletesen Porter 2003: 23–44.)

A 18. század közepén azonban, elsősorban a német egyetemek köré szerveződve másfajta irányzat és megközelítés bontakozik ki. Az új iskola erősen empirikus beállítottságú, a tényekre friss szemmel néz, és kontextusukban kezeli őket. A világot (szemben a szinkrón szemléletű felvilágosodással) élő és stációkon át fejlődő organizmusként tekinti. Ha a felvilágosodás az univerzalistát részesítette előnyben, most az egyediség, a

változatosság tűnik fel értéként. Élesen elválasztott kategóriák helyett átmenetiséget tételeznek: az elemek inkább vagy kevésbé tartoznak egy adott kategóriába. A vizsgálat az elemeket, ezek kapcsolódási mintázatait és a struktúrát, az összefüggéseket keresi.

A kor nagy szava a vegyrokonság, az *affinitas*. Az affinitást a göttingai tudományos iskola kulcsfogalomként és terminusként kezelte (először a kémiában, majd más tudományterületeken is), a szerkezeti, struktúrabeli hasonlóságok kutatását tűzve ki fő célul. A változatos és különböző nyelveket nem egy univerzális grammatika egyedi megvalósulásaként tekintették, hanem külön egyedekként, amelyek eltérését a külső körülmények okozzák. Az affinitás kutatása a nyelvészetben a nyelvek közös szerkezeti vonásainak feltárását jelentette, és e szerkezeti rokonság egyik alosztala lehetett a genetikai rokonság, de nem ez utóbbi kiderítése volt a cél. (A göttingai iskoláról általában lásd Marino 1995, a magyar nyelvészetre gyakorolt hatásáról pedig Békés 1997.)

A módszertani jellemzőket kutatva előzetes próbaként négy magyar nyelvészeti művet választottam ki a korból. Három közismert nyelvrokonító művet, melyek közül kettőt a finnugor nyelvrokonság megalapítójaként tartunk számon: Sajnovics *Demonstratióját* (1770) és Gyarmathi *Affinitását* (1799). A harmadik mű, Beregszászi Nagy Pál *Aehnlichkeitje* (1796) viszont ma már tévútnak számít a maga keleti rokonításával. Negyediknek a már említett Gyarmathinak egy korábbi nyelvreíró munkáját választottam, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert* (1794). A vizsgált munkák tehát az 1770 és 1799 közti időszak termékei, kortársaknak tekinthetők. A dolgozatban szereplő idézeteket saját fordításban közlöm.

2. Két ikerdarab – vagy mégsem? A *Demonstratio* és az *Affinitas*

Vegyük szemügyre először a két, a nyelvtudomány történetében ikerdarabként számon tartott munkát! Az általános vélekedés szerint Sajnovics és Gyarmathi ugyanúgy a finnugor nyelvrokonságot bizonyította, csak Gyarmathi több nyelvvel vetette össze a magyart, tehát egyszerűen kiszélesítette a vizsgált nyelvek körét.

A különbség azonban nemcsak az egy nyelvvel vagy egymás után több nyelvvel való összehasonlításban van, hanem annak módszertanában is.

Kezdjük a legfeltűnőbb dologgal, a szerkezettel! A *Demonstratio* egy természettudományos bizonyítás, klasszikus szónoki beszéd formájába öltöztetve. Ezt a szerkezetet sokkal tisztábban lehet látni az első kiadásban. A második kiadásban a Hell nyomására beiktatott betétek (a kínai ősnyelv kérdése, a lapp címer, újabb támogató szerzők idézése) sokat torzítottak a feszes arányokon, ezért módszertani szempontból érdemesebb az első kiadás szerkezetét áttekinteni.

A Királyi Tudós Társasághoz	bevezetés	az érdeklődés felkeltése, a szónok kompetenciájának igazolása enthüzméával a demonstrátor-szerep kijelölése
	tétel	a magyarok és a lappok nyelve azonos a magyar és a lapp nyelv dicsérete
I. fejezet	1. altétel és annak bizonyítása	I. a nyelvrokonságnak nem feltétele a kölcsönös megértés
II. fejezet		II. a nyelvrokonságot a könyvekből sem lehet megítélni a nyelvrokonságot csak 3 kritérium alapján lehet vizsgálni: 1. azonos helyesírású, 2. hangváltozásoktól megtisztított dialektusok 3. eredeti szavain
III. fejezet	bizonyítás a hangok szintjén	a magyar és a lapp nyelv <u>hangjai</u> azonosak
IV-V. fejezet		1. kritérium: ezért a helyesírást egységsíteni lehet és kell
VI-VII. fejezet		2. kritérium: a dialektusok jellemzése, az átalakítás szabályai
VIII. fejezet	bizonyítás a szavak szintjén	3. kritérium: eredeti szavak kikeresése <u>szójegyzék</u> két szótár alapján
IX. fejezet	bizonyítás a grammatikai elemek szintjén	névszók egyezése
X. fejezet		névmások, suffixumok, ragok egyezése
XI. fejezet		igék egyezése
XII. fejezet	bizonyítás beszéden kívüli eszközökkel	tekintélyek idézése
	konklúzió	a magyar és a lapp nyelv azonos
	lezárás	visszatérés az eredeti tételre: bizonyítva van, a demonstrátor-szerep megismétlése

1. táblázat: A *Demonstratio* koppenhágai, első kiadásának retorikai szerkezete (saját összeállítás)

A *Demonstratio* egyenes vonalú, célratörő szerkezettel rendelkezik, a gondolatmenet logikus, a fejezetek egymásra épülnek. A mű első hét fejezete tulajdonképpen csak a vizsgálat elméleti keretének megteremtését tárgyalja: a módszertan és a fogalmak tisztázását. A szerző először a tételt tűzi ki (a magyar és a lapp nyelv azonos), majd azt

mutatja meg, hogyan nem lehet, és hogyan lehet bizonyítani a tételt. Az első két fejezet szintiszta logikai bizonyítás, enthümémákkal. A következő fejezetek azzal foglalkoznak, hogyan kell a nyers adatokat (szójegyzékek szavai) megtisztítani és mérhető formára hozni. Ennek szabályait részletes hangmegfelelési táblázat foglalja össze. Az összevető szójegyzék ezután nem is túl terjedelmes, 150 szó, ellenben minden szó mellett pontosan fel van tüntetve az átalakításához használt szabály sorszáma. (Később ezt a **menyiséget** kifogásolta kritikájában Schlözer, lásd lentebb.) A nyelvtani hasonlításal foglalkozó, egyébként elég rövid fejezetek is főként szabályokat fogalmaznak meg, és ezekhez szemléltetésként csatlakozik egy-egy példa.

A névszóragozási fejezetben is túlnyomórészt szabályokat találunk, és Sajnovics bővebben csak ott elemez, ahol a grammatikusok felfogása közt egységesíteni kell (pl. a duális ragozás léte, az esetvégződések kategorizálása stb.). Összehasonlító paradigmát egyáltalán nem közöl, csak a különböző svéd, lapp, finn grammatikák egy-egy esetvégződéseinek bemutatását állítja egymás mellé, nincs egyetlen magyar vagy lapp szó végigragozva. Az első táblázat, mindössze 1-1 magyar, illetve lapp példával, a fokozásnál kerül elő. A névmásoknál és a birtokos szuffixumoknál is a legnagyobb részt a morfológiai és mondatba szerkesztési szabályok magyarázata teszi ki, a birtok-birtokos száma szerinti egyeztetést pontokba is szedi, egyetlen magyar példaszóval. Lapp példaszó nincs. Ugyanígy a határozóragok esetében is a ragok kategorizálásának elméleti kérdéseivel foglalkozik, azzal a jellemző megjegyzéssel: „mindez egyetlen példából is világos”. Az igeragozásban ugyanígy, a grammatikusok adta szabályokat és definíciókat állítja szembe, egyetlen magyar vagy lapp ige végigragozása nélkül. Az első paradigma és egyben az első nyelvi példa a létigénél jelenik meg. Az egyetlen hosszabb táblázat három lapp igeképzési sor Leemtől kimásolva (ez is csak a második kiadásban).

A tömörséget magyarázhatná, hogy a mű első kiadása egy ténylegesen elhangzott beszéd szinte azonnali kinyomtatása volt 1770 elején. A második, egy évvel későbbi nagyszombati kiadásban valóban voltak már bővítések, de a lényeg, a metódus nem változott. Az elméleti rész továbbra is deduktív bizonyításra épül, a konkrét elemzésekben pedig a szabályok dominálnak, egy-egy, **illusztrációként** kiválasztott példával.

Gyarmathi Sámuel *Affinitas* c. munkája, amely 1799-ben jelent meg Göttingában, teljesen más jellegű. A mű eleve részletekben készült, három kisebb tanulmányból (két *Affinitas* és egy *Observatio*) áll, ezekhez három *appendix* tartozik. Az egyes részek színvonala, kidolgozottsága változó. A munkát utólag sem fésülték össze, ellentmondások, ismétlések, és a példákban és a latin szövegben is mindent elborító sajtóhibák tömege mind a szerkesztés és a korrektúra hiányát mutatja.

Ez azonban csak a felszín. A különbség az egyes részekben belül is megmutatkozik. Először is az *Affinitas* egyes részeinek nincs szoros belső szerkezete sem, sokkal inkább különféle szempontok szerint egymás után helyezett nyelvi példák tárháza. Nézzük meg az első résznek, a magyart a finnel (valójában: a lappal) összevető résznek a felépítését! A húszoldalas bevezető után következő 124 oldal terjedelme nagyságrendileg megegyezik a *Demonstratio*val (első kiadás 83, a második 132 oldal). Szerkezete azonban sokkal kevésbé kidolgozott és logikus.

az oldalszámok az eredeti műre vonatkoznak]

ELSŐ RÉSZ [lat 1–121 Fasciculus primus]	
A lappok és a finnek nyelvének rokonsága (a magyar nyelvvel)	
A főnevek, melléknevek és a kicsinyítő szavak végződésai	1
Névszórágózás	7
Melléknévfokozás	13
Számnevek	14
Névmások	17
Birtokos szavak és szuffixumok	20
Igék	22
A <i>vagyok</i> létige	35
Határozószók	40
Előjárók	41
Szintaxis	44
A magyar szavak hasonlósága a lapp és a finn szavakkal	53
Lapp–finn–latin–magyar összehasonlító szójegyzékek betűrendben	61
Magyarul hangzó, de más jelentésű szavak	92
Finn és magyar bibliai helyek egybevetése	94
Következtetés	119

1. ábra: Gyarmathi saját szerkesztésű tartalomjegyzéke az *Affinitas* első, a magyar–finn nyelvrokonságot vizsgáló részéhez (magyar fordításban)

Az első, ami feltűnik, az elméleti kifejtés hiánya. Ehelyett csak vizsgálati területeket kapunk. Az elméletet kereshetnénk a Bevezetésben, ott azonban csak a kutatástörténeti előzmények rövid említése szerepel (közülük sokatmondóan Beregszászi kap hosszabb méltatást, és az északi irányba hasonlítókat, pl. Sajnovicsot, épp csak megemlíti); majd a vizsgált területek felsorolása; a felhasznált források; végül 6 oldalon terjedelmes idézetek „Lindal és Öhrling tudós urak szótárának” előszavából.

A vizsgált területek sorrendje sem szorosan kötött. A mű mindjárt egy hatoldalas szójegyzékkel indít, amelyik összecsengő végződésű magyar és lapp szavakat sorol fel, minden magyarázat nélkül, és ez a technika folytatódik a továbbiakban is. A névszórágózásról szóló rész (a *Demonstratio*val ellentétben) bőséges példaanyagot ad, sőt, külön részben kapnak helyet az esethasználatokat szemléltető mondatok. Ugyanez érvényes a többi részre is. Rengeteg példa van, hosszú oldalakon folytatódóan a legkülönbélebb paradigmák, egymás mellé helyezve, csak a névszóból képzett igék három teljes oldalon például. Egy-egy részkérdést hosszan és árnyaltan fejteget, például az *(-ék)* [heterogén többesjel] használatát.

Érdemes megfigyelni a bizonyítási módszertant: a **bemutatott példasor** (ellentétben a *Demonstratio*val) nem egy megfogalmazott tételhez csatlakozik, hanem **maga a bizonyítás**. Gyarmathi az adatokból levonható következtetések levonását az olvasóra

bízza. A mű nagy tömegű, célzatosan kiválogatott példaanyagot használ, és a szerző szerepe mindössze annyi, hogy az olvasó figyelmét ráirányítja a jelenségre, de szabályokat nagyon ritkán fogalmaz meg. Egy jellemző idézet az eljárásra: „Aki az idézett példákat jól szemügyre veszi, egy pillanat alatt meglátja a birtokos szavak képzésében a rendkívüli hasonlóságot. Az első példában a *Suarbmam*, *ujjam* mellé más magyar szót *Barmam* [barmom] állítottam, minthogy ennek nagyobb lévén a hasonlósága, ... az olvasó sokkal könnyebben figyelheti meg a birtokos szó képzésének a hasonlóságát” (1999: 42).¹

Gyarmathi sokkal kevesebbet foglalkozik a nyelvhasznításban felhasznált kategóriák tisztázásával, mint Sajnovics, és sokkal következetlenebb. Az eseteket például hol formaként, hol funkcióként kezeli, így a lapp ragozási táblázatban feltüntetett esetvégződések (esetformák) hasonlításakor egy adott magyar forma helyett az esetforma funkcióinak fordításait adja meg a példamondatokban (Vladár 2008). Ugyanígy nem sokat foglalkozik a különböző terminológiák egységesítésével sem, nem érzi szükségesnek, hogy egy jelenséget mindig ugyanúgy nevezzen meg, és ezek a terminusok definiálva legyenek a vizsgálat megkezdése előtt. Az aktuális megnevezés a vizsgálat irányától, a felhasznált forrástól vagy a hatékonyabb magyarázat szempontjától függően változik. Így jöhetett létre például az a helyzet, hogy magyar határozóragok a műben hét (!) különböző megnevezéssel fordulnak elő különböző helyeken (Vladár 2008).

A szóhasznítás sokkal bővebb, mint elődjénél. A szabályos hangmegfelelést nem foglalja szabályokba. A helyesírás terén ad ugyan különféle megfeleléseket a különböző művek írásgyakorlata között, de ezek rendszeres alkalmazásáról szó sincs. A magyar szavakat úgy alakítja át, hogy a lappokhoz minél hasonlóbbak legyenek: „...a mássalhangzókat a rokonnyelvi használathoz alkalmazva helyettesítem, és a magánhangzókat tetszés szerint cserélem ki...” (1999: 70).

Sajnovics még csak általános elvként emlegette a változást, és nem próbálkozott elképzelni, milyen lehetett egy korábbi alak. Gyarmathi viszont több ponton is, az igeragozásoknál ún. elképzelt ragozásokban (*paradigma fictum*) és tetszés szerint alakított szavakban próbálta élénk fantáziával rekonstruálni a magyar és a lapp közötti átmeneti alakokat. „Szokásomhoz híven közlök valamely fiktív ragozást, és az átalakulást az észből a magyarba mintegy természetes folyamatában mutatom be, hiszen egyúttal ezt is törekszem kikutatni” (1999: 136). Ez a történet iránti érdeklődés feltehetően a göttingai szemlélet befolyását mutatja.

Az *Affinitas* szemléletének fontos jellemzője a nyitottság. Míg a *Demonstratio* kizárta a más irányú vizsgálatot, például a héberrel való összevetést, az *Affinitas* elfogadja, hogy másfelé is lehet vizsgálni. „A tudást kedvelő olvasó ebben a Beregszászi-műben a legtöbbet fogja fellelni abból, amire nyelvünk Keletről tett szert. Hogy Észak mit tud nyújtani ennek a témának a megvilágítására, azt kifejezni az én feladatom lesz” (1799/1999: 16). Ugyanígy megengedi, hogy az olvasó elfogadja vagy elvesse a véleményét, nem akarja a saját gondolatait rákényszeríteni.

A két összevetett munkának a címválasztása is árulkodó. Az egyiknél a matematikai bizonyítás szakszava, a *demonstratio*, a másiké a göttingai paradigma kulcsszava, az *Affinitas*. (Megjegyzendő, hogy a kulcsszó, az *affinitas* csak a címben szerepel, a mű

¹ Az idézetek lapszámait az 1999-es magyarázatra vonatkoznak.

szövegében szinte soha, helyette a *similitudo* 'hasonlóság' szót használja.) A *Demonstratio* címében levő *idem esse* kifejezésre később térek vissza.

3. Hasonlóságok: az *Affinitas* és az *Aehnlichkeit*

Az *Affinitas* bevezetőjében nagy elismeréssel emlegetett Beregszászi Nagy Pál alig három évvel korábban, 1796-ban adta ki az erlangeni egyetemen a magyar és a keleti nyelvek hasonlóságáról tartott előadását *Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* címmel. A két cím is ugyanazt jelenti, csak Gyarmathié latinul, Beregszászié pedig németül: 'hasonlóság'. Ha Gyarmathi Északra, Beregszászi Keletre hasonlított; de míg Gyarmathi több nyelvvel vetette össze egymás után a magyart, Beregszászi egy egész csoporttal hasonlított: bizonyos magyar sajtáságokat a keletiekhez általában, másokat hol az egyik, hol a másik keleti nyelvhez.

Első pillantásra is feltűnő a mű zsúfolt és nehezen áttekinthető jellege. Ha az *Affinitas* a formális szabályok és definíciók helyett inkább sok, egymás mellé helyezett adatot vonultatott fel a kapcsolat bizonyítására, Beregszászi munkájára ez még inkább igaz. A 214 oldalnyi mű az előszó és a függelék között három részt tartalmaz (nyelvtani hasonlítás, szóhasonlítás és szólások összevetése), ezen belül azonban csak paragrafusokra van osztva, tartalomjegyzék vagy más eligazító, áttekinthető felosztás nincs.

A munkából teljességgel hiányzik az elméleti alapozó rész: sem az elvek, sem a terminusok nincsenek formalizálva. Ehelyett csak elszórt megjegyzésekkel találkozunk. Az első részben a vizsgált nyelvtani jelenségek sorrendje nem követ valamilyen szoros logikát, egyes jellemzők több helyen, több nyelv kapcsán is előkerülnek, különböző megfogalmazásban. A megfigyelések különböző nagyságú területre vonatkoznak: éppúgy lehet egy konkrét képző hasonlítása (mint a török *-lik* ~ m. *-lék*, pl. *főzelék*), mint általános tipológiai jellegű megállapítás (pl. a grammatikai nem hiánya vagy a suffixumok eredete és használata).

A munka, éppúgy, mint az *Affinitas*, elsősorban az elképesztő mennyiségű nyelvi adattal kívánja bizonyítani a hasonlóságot. Hosszú paradigmasorok, rengeteg példaszó. Beregszászi érdeklődése azonban elsősorban tipológiai jellegű: a morfológiai és szintaktikai megoldások elvének hasonlóságát keresi, és nem törekszik a (mai szóval) anyagi egyezést is kimutatni. A megfigyelésekből nem épít szabályrendszert, a következtetéseket az olvasóra bízta.

Ez azonban nem jelenti, hogy felületesen vagy egyoldalúan közelítené meg a morfológiai és szintaktikai hasonlóságokat. Bár épp az említett szerkesztetlenség és a részbeni ismétlések miatt némileg nehéz pontokba szedni, de következzen egy lista az általa felvetett vizsgálati szempontokról, melyek nagyrészt azonosak az *Affinitas* nyelvazonosító szempontjaival. (Az *Aehnlichkeit* vonatkozó helyeit a paragrafusszámok jelölik.)

Az alaktani hasonlítás szempontjai az *Aehnlichkeit*-ben (vastagon szedve az *Affinitas*-ban is megtalálható szempontok)

I. Az alaktani részben

- a nyugvó és egymással felcserélhető *v, j, h* (1–3.§)
- **nincs szókezdő mássalhangzó-torlódás** (4.§; 1999: 32)
- **nincs nyelvtani nem** (5.§; 1999: 36)

- az eseteket toldott partikulák [határozóragok] fejezik ki, a genitivust status constructus [birtokos személyjeles alak] (7.§; 1999: 59)
- a személyes névmások alakja hasonló (9-10.§; 1999: 40)
- a pronomén affixumok [birtokos személyjelek] eredete és használata, ezeket névutók is felvehetik (11–14.§), 31.§; 1999: 40–41, 49)
- a névmások töve (15.§; 1999: 39)
- az ige töve a S/3 (16.§)
- az igeképzők rendszere (18.§; 1999: 43)
- a műveltető ige képzője -t (21.§, 45.§, 8.§; 1999: 132)
- a szuffixumos főnevek esetragozhatók, az esetrag a szuffixum után áll (53.§; 1999: 32)
- a határozott igeragozás ragjai névmási szuffixumok (47.§)
- névszói állítmány (35.§; 1999: 60, 65)
- hangrendi illeszkedés (42.§, 33.§, 45§)
- csak egyféle igeragozás van (45.§, 35§)
- *habeo*-s szerk. (49.§; 1999: 142)
- posztpozicionálás (53.§; 1999: 57)
- összevető főnévragozási táblázat (54.§; 1999: 32–34)

III. A szerkezetani részben:

- kettős tagadás (1.§)
- számnév után egyes szám (2.§; 1999: 60)
- a jelző a főnév előtt áll, és nem ragozódik (2.§; 1999: 60)
- a birtokos szerkezetben kettős jelölés (3.§)
- a családnév áll elől (3.§)

A szóhasonlítás a II. részben kap helyet. Itt Beregszászi általános elveket fogalmaz meg: a szóhasonlóság nem elég, csak az eredeti, alakban és jelentésben hasonló szavak számítanak, ezeket a rokonságot bizonyító szavakat el kell választani a jövevényszavaktól. Akárcsak Gyarmathi, ő is hosszú listát közöl a jövevényszavakból.

A hosszú példasorokból kiolvashatók a szabályos hangmegfelelések, de expliciten nincsenek megfogalmazva. Ehelyett Beregszászi azt hangsúlyozza, hogy minden nyelvnek, sőt dialektusnak egyedi karaktere van – ez szintén a romantikus nyelvszemlélet tétele. A hangalakbeli eltérések oka szerinte a hangképzőszervek eltérése az éghajlat, a nyelv szelleme és a kultúra elért foka szerint. A hangmegfelelések rendszere helyett a régi metaplasmus-elmélet szerinti csoportosítást kapjuk: elmarad a szó elejéről valami; a szó vége képzőt kap; toldás; hangcserék, összevonások következnek be (II. 2.§, II. 7.§).

Láthatjuk, hogy a hasonlítás szempontjai nagy arányban egyeznek. Az *Aehnlichkeit* nagy tárgyi anyaggal és kevés előzetes ítélettel dolgozik: az olvasót a sorjázó adatoknak kell meggyőzniük. Ez a munka módszertanát tekintve sokkal jobban hasonlít az *Affinitas*ra, mint a *Demonstratio*.

Mai fogalmaink szerint Beregszászi nem bizonyította a magyar és a keleti népek rokonságát (ilyen fogalom akkor még nem is létezett), inkább egy korai tipológiai jellegű

munkának lehetne tartani. Az *Aehnlichkeit*et a mai értelemben vett nyelvrokonság előfutárait kereső tudománytörténet a tévutak közé sorolja, de az adott korban és szellemi közegben (a német egyetemi körökben) a kutatási irányt és az alkalmazott módszertant, éppúgy, mint Gyarmathiét, teljesen elfogadták, az eredményt pedig nagyra becsülték: nyelvészeti munkájukért mindkettejüket tagjává választotta a göttingai tudós társaság. (Sajnovicsot viszont nem írt volna egy másik nyelvészeti munkát, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert*. A két mű között nem az az igazán érdekes eltérés, hogy a *Nyelvmester*ben Gyarmathi még a keleti nyelvek közé sorolta a magyart, hanem az alkalmazott módszertan. Már a címek is beszédesek: míg az *Affinitas* a göttingai iskola kulcsszava volt, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* egyszerre volt tudományos (*raisonnée*, azaz okoskodó) és pedagógiai mű, amely a karteziánus szemléletű racionális grammatikát ötvözte a beszédtevékenységekkel leszármazott tapasztalattal. Az elvont univerzális nyelvtanból származtatta az egyes nyelvek szerkezetét, ezt az univerzális grammatikát teljesen szabályosnak (és ilyen értelemben ideálisnak) tartotta: „Mert igaz az, ha találhatnánk egy olyan nyelvet, melyben csak egy hajtogatás és egy foglalás volna; (Declinatio, & Coniugatio), kirekesztődve minden törvényteleniségek (Anomaliae) a’ból az, a’ legtekélyesebb Nyelv volna a világon ...” (1794: VII).

4. Módszertani váltás egyazon szerzőnél: a *Nyelvmester* és az *Affinitas*

A módszertani különbségeket kézenfekvő lehet azzal magyarázni, hogy a *Demonstratio* egy (vagy ha Hellt is ideszámítjuk: két) matematikus műve, akik az ott szokásos módszertannal közelítették meg a nyelvészeti témát is. Valóban, mint lentebb szó lesz róla, a matematikusi megközelítést a *Demonstratio* ötletadója, Hell többször büszkén hangsúlyozta is. Ezzel meg is elégedhetnénk, ha éppen Gyarmathi az *Affinitas* előtt néhány évvel nem írt volna egy másik nyelvészeti munkát, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert*. A két mű között nem az az igazán érdekes eltérés, hogy a *Nyelvmester*ben Gyarmathi még a keleti nyelvek közé sorolta a magyart, hanem az alkalmazott módszertan. Már a címek is beszédesek: míg az *Affinitas* a göttingai iskola kulcsszava volt, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* egyszerre volt tudományos (*raisonnée*, azaz okoskodó) és pedagógiai mű, amely a karteziánus szemléletű racionális grammatikát ötvözte a beszédtevékenységekkel leszármazott tapasztalattal. Az elvont univerzális nyelvtanból származtatta az egyes nyelvek szerkezetét, ezt az univerzális grammatikát teljesen szabályosnak (és ilyen értelemben ideálisnak) tartotta: „Mert igaz az, ha találhatnánk egy olyan nyelvet, melyben csak egy hajtogatás és egy foglalás volna; (Declinatio, & Coniugatio), kirekesztődve minden törvényteleniségek (Anomaliae) a’ból az, a’ legtekélyesebb Nyelv volna a világon ...” (1794: VII).

Szemlélete alapján a *Nyelvmester* a Port Royal-grammatikával (1660) tart rokonságot, szellemi elődei a Francia Akadémia szellemi köréhez tartozó nyelvtanírók, közvetlen forrása pedig Langius *Verbesserte Grammaire Raisonné*c. munkája (lásd erről Éder 1995).

A terjedelmes magyar grammatika jól áttekinthető, világosan elrendezett, arányos fejezetekre osztott mű, ahol a tárgyalás logikusan halad a nagyobból a kisebb, az általánosból az egyedi felé. Jól látható ez a mű tartalomjegyzékén is, érdemes összevetni az *Affinitas* fentebb közölt tartalomjegyzék-részletével.

I. Rész tanítja a' Kimondást, és a' Helyes-írást Orthographia.		Lapok
I. Szakasz tanít a' Betűkről	2 §.	1
II. Szakasz a' Hangokról	8 §.	16
II. Rész, tanítja a' Beszéd nyolcz Részzeit, Eredetvevés, Etymologia.		
I. Szakasz tanít a' Szóknak elosztásáról és természetéről közönségesen.	9 §.	24
II. Szak. a' Hajtogathato Szókról különösen.	15 §.	32
III. Szakasz a' Névről.	21 §.	74
IV. Szakasz a' Név másáról.	44 §.	94
V. Szakasz a' Birtokos Nevekről.	52 §.	132
VI. Szakasz az Időszókról.	56 §.	147
VII. Szakasz a' Részelményekről	75 §.	251

2. ábra: A *Nyelvmester* tartalomjegyzékének részlete

Egy másik példa: a magyar nyelv tulajdonságait három csoportba sorolja. Az első a világ összes nyelvével közös nyelvtani kategóriák, melyeket a világban található dolgok általános tulajdonságaiból vezet le, így a névszók egyes vagy többes számát is: „Minden dolgok, a' mellyeket nevezni lehet, vagy egy, vagy több számból állanak. ... Vagyon tehát minden nyelvben *Egyves-szám* és *Többes szám* (*Singularis Pluralis Numerus*)” (1794: 32). A második csoport a csak a keleti nyelvekkel közös tulajdonságok (pl. birtokos szavak), a harmadik a csak a magyarra jellemző tulajdonságok.

A használt fogalmakat mindig pontosan definiálja. Az előszó végén egy komplett latin–magyar terminusjegyzék is található.

Míg az *Affinitas* a szabályos hangmegfelelést nem foglalta táblázatba, csak a példasorból lehetett következtetni, a *Nyelvmester* hosszú táblázatokat ad a magyar szavak ragozás közbeni hangkieséseinek és hangcseréinek szabályaihoz:

Az átalakítás (Metathesis) Táblája.	
b, l, r, z,	sehret, köblöt, kobzor, öblöt, öblös.
d, r,	vedret, fodrot, szedret, gödröt.
g, l, ly, z,	szaglok, baglyot, szegzem, orizaglok, tegzet, foglyot.
k, l, r, ny,	aklot, bokrot, feneklem, éneklek, esdeklem, poklok, öklöt, ökröt, tükröt, ikret, taknyot.
l, k, m, g,	lelket, malmot, dolgot, tulkot, halmot, halmaz, hatalmaz, hatalmat, jutalmat, jutalmaztat (és a'

3. ábra: A hangcserélés táblázata a *Nyelvmester*ben (1794: 44)

Gyarmathi e művében sokat foglalkozik definíciós kérdésekkel, így például azzal, hogy milyen kritériumok szerint és hány esetet lehet felvenni a magyarban. Ez különösen érdekes rész, mert itt éppen azzal a „forma vagy funkció?” kérdéssel kerül szembe, ami az *Affinitas*ban több következtetlenséghez vezette a nyelvhasználatnál. Itt viszont logikusan és következetesen érvel amellett, hogy ha a latin ablativusnak többféle megfelelője lehet a magyarban (a hagyományosan ablativusnak tekintett *háztól* mellett *házból*, *házban* stb.), akkor nem lehet külön ablativusról beszélni a magyarban, helyette toldott előljárónak kell ezeket tekinteni.

5. Egy fogalom tanulságai. Megjegyzések az identitásról: merev kategória vagy fokozati kérdés?

A felvilágosult és a romantikus szemlélet különbségét esettanulmányként a művek címében is megjelenő nyelvi *identitas* fogalmán keresztül is érdemes megvizsgálni. A művek létrejöttében fontos szerepet játszó személyek (szerzők és mentorok) több értelmezést is megfogalmaztak ezzel kapcsolatban, tehát a címkérdést a kommentárok felől is tanulságos megközelíteni. Annál is inkább, mert az említett tudósok nagyrészt élénk levelezésben voltak egymással, és ezekből a levelekből lenyűgöző szellemi és kapcsolati háló bontakozik ki.

Mivel a korban egyszerűen nem létezett még a mai értelemben vett nyelvrokonság (*Sippe*) fogalma (ezt a történeti nyelvészet vezette csak be), és a nyelvek közti kapcsolat megragadására a nyelvhasználatok elindulásakor különböző megnevezéseket használtak. A megnevezések: egyeznek (*idem*), hasonlítanak (*conveniunt*) stb., és ezek mögött az azonos eredetből származó hasonlóság gondolata állt (C. Vladár 2001; Békés 2016: 300). A fordulat a romantikus iskola kulcsfogalmának, az *Affinitas*nak a megjelenésével következett be, amikor a nyelvek szerkezeti hasonlóságának, a szókincs elrendeződésének és a nyelvek fogalmi rendszerének a kutatása lett a fő cél (nagyjából a mai nyelvtipológia), és ennek egyik aloslata volt csupán, amikor a hasonlóságot a közös eredet magyarázta (mai értelmű nyelvrokonság). (Minderről Békés 1997.)

5.1. A *Demonstratio* és az *idem esse*

A *Demonstratio* címében a magyar és a lapp nyelv azonossága (*idem esse*) szerepel. De vajon hogy értelmezhető ez az *identitas*? Az egyik lehetséges magyarázat szerint a nyelvek közti azonosság a múlta értendő, és valójában azonos eredetet kell érteni alatta (*eiusdem originis*). Valóban, Sajnovics a bevezető fejezetekben, mint láttuk, hosszan fejtegeti, hogy az identitásnak nem feltétele a kölcsönös megértés, hiszen a nyelvek szétfejlődhetnek. Ugyanakkor a kortárs recenziók nem helyeselték ezt a címválasztást, túlzásnak tartották. Úgy tűnik, ez a kritika nem félreértésen alapult.

A matematikai szemlélet, a merev kategóriák alkalmazása és a kivételnélküliség gondolata ugyanis több szempontból is túlzásokhoz vezetett. A *Demonstratio* szövegéből az *identitas*-fogalomnak az említett 'hajdani azonosság' mellett egy másik, meghökkentő értelmezése is kivehető. A mű több helyen fogalmaz úgy, hogy a magyar és a lapp közt **teljes azonosság** áll fenn. A hangok szintjén: „A magyarok és a lappok közt azonban nincs tere olyan szabályos hangváltásoknak vagy elhagyásoknak, mint amilyenek létezését a dánok és a németek közt bemutattam. A lappok ugyanis pontosan ugyanannyi

és ugyanolyan hangot és kifejezést használnak, mint a magyarok. Kétségbevonhatatlan bizonyíték ez arra, hogy kisebb különbség van a magyar és a lapp nyelv között, mint a német és a dán nyelv közt” (1994: 50). A szókincset illetően: „...egyetlen olyan magyar szó sincs, amelyet nem találnánk meg a finnek vagy a svédországi lappok vagy a fínmarchiai lappok közt” (1994: 50). Továbbá: „...megértik, amit mi a karjeliaiakkal beszélgetve tapasztalatból tudunk), a karjeliaiaknak nemcsak a nyelve egyezik meg a magyarral (mint a lappoknak), de még a dialektusuk is teljesen megegyezik a magyar dialektussal, jobban, mint a [többi] finn és a lapp dialektusok. Innen van, hogy hogy a legtöbb olyan szóban, amelyben a magyarok jelentősebben eltérnek a lappoktól, a karjeliaiak is eltérnek a lappoktól, és közelebb állnak (amiben eltérnek a lappoktól) a mai magyarokhoz” (1994: 113).

A megfogalmazásokhoz később explicit értelmezés is társult. Sajnovics főnöke és mentora, a *Demonstratio* ötletadója, Hell Miksa egy etimológiai vita kapcsán latin nyelvű feljegyzést írt vitapartnerének, Pray György történésznek címezve. Ebben az identitás értelmezéséhez a *Demonstratio*nak a dialektusok egyezéséről szóló passzusát idézi a következő kommentárral: „Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélik (hozzáteszem, én be fogom bizonyítani, hogy [a magyar és a lapp dialektus] teljesen megegyezik). Két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból” (EL Coll. Prayana XVIII. 25.)

Hellnek ebben a feljegyzésében egyébként nagy szerepet játszott a módszertani felsőbbrendűség hangsúlyozása. Meg volt győződve róla, hogy a matematikai kutatás-módszertan egzaktága, definiált kategóriái és a deduktív, ezért teljes körű bizonyítás révén eleve a legértékesebb megközelítés bármely tudományterületen.

5.2. Schlözer és a göttingai iskola

A kortárs megjegyzések és bírálatok, mint szóba került, a *Demonstratio* címében szereplő szóválasztásra (*idem*) vonatkoztak. A bírálók a kapcsolatot bizonyítva látták, de az egyezés mértékét kifogásolták, azonosság helyett csak rokonságot láttak. Schlözer 1771-es kritikája szerint (magyarul Gyarmathi 1999: 352, Kubinyi Kata ford.) „a címlapon levő IDEM ESSE túlzás, attól még messze van Sainovits úr magyar-lapp egybevetése, hogy okunk volna identitásról beszélni”, amit elsősorban azért kifogásol, mert az általa perdöntőnek tartott szógyökérbeli egyezések száma nem elég. Schlözer szerint a 152 szó, a képzetteket leszámítva feleannyi gyökér (*radix*) vizsgálata kevés.

Schlözer szavaiból úgy tűnik, hogy szerinte a nyelvi kapcsolat egy skaláris jellegű dolog, amelynek az azonosság az egyik végpontja, és szerintük a magyar és a lapp nyelv közti kapcsolat a skálán lejjebb van, vagyis a *Demonstratio*ban levő éles határu kategorizálás nem felel meg módszertanilag.

Még világosabb ez Schlözernek egy latin nyelvű leveléből, amit személyesen Hellnek írt. Hell ugyanis elküldte neki a *Demonstratio* második kiadását, egyúttal több kérdést is feltéve. Válaszában Schlözer kifogásolta a magyar és a lapp nyelv dialektus szintű azonosítását, ezek szerinte távolabb vannak, mint az alnémet a hollandtól, a finn

a lapptól vagy a magyar a vogultól. Szerinte nem lehet éles határt húzni, a teljes azonosítást kimondani: „a [jövényszavak leválasztása után] fennmaradó gyökszavak és ragok harmada vagy negyede olyan, amely biztosan nem jövevény, hanem a magyar nyelv szellemében gyökerezik, és mégis nem a finneké, hanem a keleti népeké kell keresni az eredetét” (Schlözer Hellnek 1772. febr. 29.). Deduktív helyett induktív módszertant ajánl, az adatok teljes körű összegyűjtését és csoportosítását: „Kedves Uram, készítsen magyar etimológiai jegyzéket, vizsgáljon meg minden gyököt, és jelölje meg, vajon valamely magyar gyöknek van-e valamely nyelvben neki megfelelő gyök...” (uott).

Ez a módszertan tipikusan a romantikus megközelítés, a nyitott, sokfelé kapcsolatot kereső és empirikus vizsgálat. A helyzet megfordult: Hell matematikusi módszertana, amire annyira büszke volt, az új szemlélet szempontjából merevnek és leegyszerűsítőnek bizonyult, és hiányzott belőle a nyitottság, a tények több szempontú mérlegelése.

5.3. Beregszászi és a nyelvi hasonlóság

Schlözer azonban nem csak Hellhez intézett levelet, de az idézett munkák szerzői közül Beregszászhoz is írt. Az *Aehnlichkeit* szerzője, Beregszászi másik irányban kutatott: Észak helyett Kelet felé. Schlözer, amint ezt Beregszászi hangsúlyozta is az *Aehnlichkeit* Bevezetésében (1796: V) helytelenítette Beregszászi kutatását, de ez a helytelenítés a romantikus iskolán **belüli** másik irányzatnak szólt (Békés 2016: 296), nem pedig a módszertannak, hiszen, mint láttuk, módszertana nagyon hasonló volt.

Beregszászi szerint is a nyelvrokonság fokozati jellegű dolog. Herzlre hivatkozva azt írja, hogy „Azok a nyelvek tarthatók rokonoknak (*verwandte Sprachen*), amelyekben a karakterisztikus szavak (vagyis azok, amelyeknek azonosságából (*Identität*) a nyelvrokonságra (*Verwandschaft der Sprachen*) biztosan következtetni lehet), vagy felerészben vagy legalább harmadrészben azonosak (*identisch*)” (1796: 32). A *rokonság* itt inkább hasonlóságot jelölhet mai fogalmaink szerint. Feltűnő viszont, hogy az *Affinitas/Affinität* szót Beregszászi sem használja, sem a címben, sem a mű szövegében, szemben a 42-szer előforduló *Aehnlichkeit*tel.

Bár Békés Vera (2016: 300) szerint Schlözer a Beregszászi-féle *Aehnlichkeit* jellegű nyelvhasználatot módszertanában találta elégtelennek, azt hiszem, éppen módszertanukban hasonlítanak. A két cím egymás szinonimája, és két igen hasonló módszertanra utal.

6. Összefoglalás

Úgy vélem, igazolódott, hogy a 18–19. század fordulójának magyar nyelvészeti irodalmában az általam vizsgált munkákban kimutathatóan két, eltérő módszertan mutatkozik meg. Ezeket a felvilágosodás racionalista, illetve a romantika (göttingai paradigma) organikus szemléletéhez lehet kötni. A módszertani különbségeket a művek szerkezete, definíciói, bizonyítási módszere, a példák szerepe mutatja. A szerzők személye, kapcsolatai, a művek címe ezekhez megerősítésül szolgál.

A vizsgálatot érdemes lenne további művekre és alkotókra is kiterjeszteni. Feltehető, hogy a Révai–Verseghy-vitában is a felvilágosodás, illetve a romantika különbsége mutatkozik meg a szemléletben és a módszertanban, és ez a kortárs recepciót is eldöntötte Révai javára.

HIVATKOZÁSOK

- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Békés Vera 2016: A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla szerk.: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 284–304.
- Beregszászi Nagy Pál 1796: *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen*. Leipzig, kiadó nélkül.
- Éder Zoltán 1995: Gyarmathi Sámuel *Nyelvmesterének* egyik fő forrása. *Magyar Nyelv* 91, 52–63.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar Nyelvmester*. Első darab. Kolozsvár.
- Gyarmathi Sámuel 1999 [1799]: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Bibliotheca Regulyana 3. (Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa és Koszorús István, szerk. Szíj Enikő.) Budapest: Tinta.
- Hell Miksa 1774 k.: *Responsum Patris Hell...* EL. Coll. Pray. XVIII. 25.
- Marino, Luigi 1995: *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Porter, Roy 2003: *The Cambridge History of Science. Volume 4. Eighteenth-Century Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Hafniae. Typis Orphanotrophii Regii, excudit Gerhard Giese Salicath.
- Schlözer, August Ludwig 1905/1772: Levél Hell Miksához. *Közli Mencsik Ferdinánd. Magyar Történelmi Tár* 28, 143.
- Vladár Zsuzsa 2008: Sajnovics’s *Demonstratio* and Gyarmathi’s *Affinitas*: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55, 145–181.